

Luka Bogdanić

Rockefellerova 45, HR-10000 Zagreb
lukabogdanic@libero.it

**Mogućnost kritike potrošačkog društva
kao problem filozofije odgoja**

Marginalije o Pasoliniju

Sažetak

U tekstu se analizira pitanje je li Pasolini u svojim političkim tekstovima naznačio određenu filozofiju odgoja kao kritiku potrošačkog društva. Povezujući njegov nedovršeni pedagoški esej s nekim od njegovih posljednjih članaka pokušava se odrediti Pasolinijeva pozicija kako prema odgoju tako i prema potrošačkom društvu, prema mogućnosti odgajanja i učenja kritičkog mišljenja mladih. Postavlja se pitanje granica i zadataka emancipacijske pedagogije u masovnom društvu. U radu se također pokušava naglasiti utjecaj koji je filozofija prakse, osobito u ličnosti Gramscija, izvršila na Pasolinijevo poimanje i kritiku društvene stvarnosti.

Ključne riječi

Pier Paolo Pasolini, kritika, potrošačko društvo, pedagogija, filozofija odgoja

»Prva je kvaliteta svake znanosti da je proročanska. Svako znanstveno djelovanje, o bilo kojem problemu, nije drugo nego prognoziranje budućnosti. Politika je, u konkretnom slučaju, znanost koja nam može dati 'sliku naše budućnosti'. Odnosno, preciznije, politička ekonomija.«

P. P. Pasolini

1. Uvod, ili o Pasoliniju kao misliocu

Namjera ovog teksta je pokušati iščitati Pasolinijevu kritiku suvremenog potrošačkog društva iz njegovih posljednjih spisa, prvenstveno iz nedovršenog pedagoškog eseja pod naslovom *Genariello*. Naravno, kada se govori o Pasoliniju, nije moguće ne dotaknuti se i njegovog umjetničkog opusa, koji je sublimiran izraz te kritike. Ponajviše će biti riječi o knjizi *Luterska pisma. Progres kao lažni progres*. Knjiga je prvi puta objavljena 1976., nakon Pasolinijeve smrti, i u njoj su sakupljeni posljednji novinski članci te nedovršeni pedagoški esej kao i postila koja sadrži nekoliko Pasolinijevih pjesma na istu temu.¹

1

Prema nekima upravo su ti posljednji Pasolinijevi tekstovi bili uzrok njegova brutalnog ubojstva. To je npr. teza Pasolinijeve prijateljice i angažirane intelektualke Fernande

Piovano. Usp. Giordano Meaci, *Improvviso il novecento. Pasolini professore*, Minimum fax, Roma 1999., str. 140–149.

Teza s kojom započinju Pasolinijeva promišljanja jest misao da je progres suvremenog društva lažan progres. Radi se o konstataciji, a ne o radnoj hipotezi, konstataciji koju Pasolini pokušava opravdati različitim promišljanjima iz sfere kulture i politike sa očitom pedagoškom intencijom prosvjećivanja onih koji još nisu ogrezli u izvitoperenosti potrošačkog društva.

Opće je poznato da su Pasolinijevi stavovi često izazivali polemike i burne reakcije intelektualaca Italije kako na ljevici tako i na desnici. Glavni razlog za to treba tražiti u činjenici da je on zauzeo izrazito kritički stav prema potrošačkom društvu.² Obzirom na neosporno negativno držanje Pasolinija prema suvremenom svijetu, često mu je pripisivano da je *passatist*, reakcionar, tradicionalist, moralist pa čak i mistik.³

On ništa od toga nije bio, barem ne u uvriježenom smislu tih pojmova. Odnosno *eventualno* bi se mogao smatrati reakcionarnim, i to samo ako taj pojam interpretiramo – shvatimo doslovno – etimološki, a ne politički, te ukoliko Pasolinijevo držanje i stavove sagledavamo u striktnom odnosu prema konkretnom političkom kontekstu u kojem je živio.

Što to znači? Ukoliko pojam ‘reakcionar’ shvatimo kao atribut koji opisuju nekoga koji misli da je prethodna akcija, dakle djelovanje zbilje na društvo i društva na zbilju, ma koliko bilo loše i nezadovoljavajuće, u nekim aspektima bilo bolje od onoga koje je sada na djelu u tom slučaju – i to ne bez opravdanih sumnji – može se reći kako je Pasolini bio netko tko je smatrao da je prošlost bila u nekim vidovima bolja od suvremenosti. S tim da se tu pod pojmom ‘prošlost’, odnosno ‘ono prijašnje’, misli na konkretno talijansko društvo prije nastanka potrošačkog društva, dakle razdoblje do šezdesetih godina XX. stoljeća. Odnosno, kako je sam Pasolini pisao imaginarnom dječaku kojem je upućen pedagoški esej:

»Shvatit ćeš polako, polako, tokom ovih predavanja, dragi Gennariello, da usprkos onom što ti se čini, moje riječi nisu uopće pohvale prošlim vremenima (koja ja, kao ni ova sadašnja, uostalom nisam nikada volio). Ti razgovori su potpuno drugačiji od svega onoga što čovjek mojih godina može reći: to su govori u kojima riječi konzervacija i revolucija nemaju više smisla (kao što se vidi i ja sam moderan).«⁴

Takav stav o akciji i reakciji treba staviti u okvir mogućih djelovanja/ponašanja na ljevici i od strane ljevice u doba kada je Pasolini pisao i živio. Znači, u kontekst ljevice pedesetih, šezdesetih godina i prve polovine sedamdesetih godina u Italiji, ali i u Zapadnoj Europi, odnosno u kontekst kada zapravo nisu postojale ljevičarske snage, koje bi imale moć i *stvarnu* mogućnost realizirati radikalnu društvenu promjenu na Zapadu. Ta nemogućnost bila je implicirana prije svega podjelom svijeta u periodu hladnog rata, a potom rađanjem potrošačkog društva i države blagostanja. Radi se o osnovnim elementima koji su navodili mase da se prepuste postojećem stanju stvari, uživajući i odustajući od bilo kakve zbiljski revolucionarne preobrazbe svijeta i njegovih vrijednosti.

2. Jedini mogući svijet

Vidnim poboljšanjem standarda radnika te općenito srednje klase u Zapadnoj Europi nakon II. svjetskog rata – koje je, u biti, za Pasolinija bilo više prividno nego stvarno – dovedena je u pitanje sama mogućnost promišljanja i aktualiziranja ideje o drugom i drugačijem svijetu. Novi industrijski proizvodi, novi tehnološki izumi su radikalno iz dana u dan mijenjali život »industrijske vojske« koja se iz sela slijevala u gradove da opslužuje tvornice. Od automobila, preko električnih kućanskih aparata, do modernih stanova s dizalima i centralnim grijanjima koji su zamijenili uske višetažne stanove u kamenim

zgradama provincijskih mjesta, samo su neki od elemenata koji su u kratkom roku preobrazili kako život tako i naličje talijanske nacije. Pasolini je među prvima posumnjao u apsolutnu dobrobit tzv. ekonomskog *booma* te je među prvima počeo ukazivati na njegove potencijalno katastrofalne posljedice na planu kulture i društva općenito. Da je tako, dovoljno je sjetiti se kako je već sedamdesetih godina govorio da televizija krije enormno veliku političko-pedagošku moć i to upravo onda kada se u svojim emisijama ne bavi isključivo politikom. Kroz zabavno-kulturne sadržaje ona masama nameće model a da one toga nisu svjesne, jer u domove gledatelja doslovce projicira određenu viziju/sliku svijeta, tj. načina života.

Što je toliko strašno u potrošačkom društvu blagostanja? Prema Pasoliniju, cijena koju plaća čovječanstvo potrošačkom društvu »blagostanja« jest potpuna unifikacija i potpuno niveliranje svih razlika njihovim utapanjem u buržujске vrijednosti. S potrošačkim društvom nestao je jedan drugi svijet, onaj ne-buržujски i ne-malograđanski, svijet radnika i seljaka. Utoliko je s njim nestala i kultura potlačenih. Svi mogu konzumirati, uživati u svemu, iako nisu svi jednaki u bogatstvu – svi su samo potencijalno jednaki u konzumiranju. Skala vrijednosti i ciljeva je jednaka za sve, a to je skala vrijednosti buržoazije: najčešće su to malograđanske vrijednosti. Stoga taj svijet blagostanja i potrošnje i tzv. visokog standarda, koji je nastao nakon II. svjetskog rata, prema Pasoliniju predstavlja potencijalno najgori mogući svijet – svijet potrošačkog društva. To je svijet pomirenih suprotnosti, i to prividno pomirenih, u kojem nema, kako iz toga proizlazi, mjesta kritici jer je svedeno na nulu, odnosno dokinuto sve što je drugo i drugačije. Utoliko Pasolini razvija svoju misao naizgled putem paradoksa. Obzirom da je prije – u društvu s početka XX. stoljeća – postojala kontrapozicija dvaju svjetova: svijeta bogatih i svijeta siromašnih, samo je u tom smislu »prije«, odnosno, prijašnja akcija i situacija bila bolja od one koja je na snazi u suvremenoj zbilji.

Sada svi imaju isti cilj, svi žele postati buržujci, što u kulturološkom smislu znači da svi mogu postati samo malograđani – jer buržuj nije malograđanin jedino kada nadvlada vlastiti status i kulturu. Ideal je postati banalan buržuj, kako bi se uživalo u onome što nudi svijet »obilja«. Nema više kontrapozicije u pogledima na svijet – svi žele i teže za istim. Svi misle i osjećaju isto jer konzumiraju isti oblik života. Samo što neki mogu više i bolje ostvariti vlastite aspiracije od drugih jer imaju više novaca: s novcima je sve dostupno. Znanje i kultura više nisu privilegija napornog učenja i rada, već roba, a njihovi oblici koji to ne mogu iz strukturalnih razloga postati, ako nemaju neku ekonomsku

2

U duhu tog stava izrazio je i jedno na prvi pogled potpuno neprijateljsko držanje prema studenskoj 1968. u Italiji. Taj stav, koji je prije svega provokacija upućena studentima, Pasolini je uputio kroz poznatu pjesmu *KPI mladićima!! (Il PCI ai giovani!!)*, 1968.). Obzirom na sadržaj pjesme uobičajeno je tvrditi kako je Pasolini bio protivnik studenata. No je li to tako? Ili se ipak radi o jednoj pjesničkoj provokaciji – koja nije drugo nego pokušaj Pasolinija da otvori raspravu sa studentima, da stupi u kontakt s njima? Na ta pitanja, iako indirektno, pokušava dati odgovore i ovaj članak. Odnosno, možda ono o čemu će u članku biti govora, a to su samo neki aspekti kompleksne ličnosti Pasolinija i kritike koju je on upućivao vremenu u kojem je živio, uspije

dati drugačije viđenje od onoga koje na prvi pogled može proizaći iz spomenutih stihova.

3

Tako npr. jedno skoro ezoterično viđenje Pasolinija imamo u knjizi Giuseppea Zigainaa, *Pasolini tra enigma e profezia*, Marsilio, Venezia 1989. (Hrvatsko izdanje Giuseppea Zigainaa, *Pasolini i smrt. Mit, alkemija i semantika »blistajućeg ništavila«*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1990.)

4

Pier Paolo Pasolini, *Lettere luterane. Il progresso come falso progresso*, Einaudi, Torino 2003., str. 47. Nadalje će stranice iz ovog djela biti navedene u samom tekstu nakon citata unutar zagrada.

funkciju (kao je što slučaj s društvenim znanostima), postaju nepotrebni. Kultura radi kulture ljudskoga roda suvišna je u svijetu gdje je sve roba.

To je svijet bez razlika, bez stvarne nade u novo, svijet ljudi koji nisu u stanju misliti drugačije i drugo, jer je duhovna okolina – vrijednosti u kojima se formiraju jednake za sve – svijet bez dijalektičkih opreka, svijet u kojem nema konfrontacije mišljenja, pa stoga ne može biti ni napretka. Drugačije mišljenje kao takvo nije zabranjeno, ali nema mjesta za humus iz kojeg bi mogla niknuti neka drugačija misao u društvu u kojem televizija svakodnevno projicira ideal potrošnje kao jedini mogući sveopći ideal.

Prema Pasoliniju, svijet jasne kontrapozicije buržuja naspram radnika i seljaka bio je »bolji« na svoj način jer je bio svijet razlika. U njemu se konstantno suprotstavljao jedan svijet, jedan način života, jedna kultura, jedna moralna skala vrijednosti i vrednovanja drugoj skali vrednovanja. Postojala je permanentna živa kontrapozicija onome svijetu koji je za Pasolinija bio najgori mogući svijet – svijetu buržoazije. Kao što je već bilo naglašeno, samo u tom smislu se može, i to uvjetno, govoriti o Pasoliniju kao o reacionaru i moralistu.

3. Lažne vrijednosti i politička ekonomija

Postavlja se pitanje o tome kako kapitalizam – potrošačko društvo – uspijeva ostvariti društvo koje ubija svaki identitet, svako bivanje drugačijim, sve razlike, kako ukida i samu mogućnost da se bude drugačiji? Kako onemogućava da se promišlja, pa dakle i da se stvara drugačiji svijet?

Pasolinijev odgovor je relativno jednostavan – jednostavan i marksistički: »*nov način proizvodnje nije samo proizvodnja dobara, već proizvodnja čovječanstva* – kao što kaže zakon političke ekonomije« (str. 133). Evidentno je da se Pasolini poziva na poznati Marxov *Uvod u kritiku političke ekonomije* iz 1857., u kojem je već na početku jasno rečeno da polaznu točku analize društva čine »individue koje proizvode u društvu – dakle, društveno određena proizvodnja individua«.⁵ Odnosno, drugim riječima: »kada je riječ o proizvodnji, uvijek je riječ o proizvodnji na nekom određenom stupnju društvenoga razvitka – o proizvodnji društvenih individua«.⁶

Mehanizam putem kojeg novo društvo stvara »novo« čovječanstvo, novu kulturu u antropološkom smislu, jest instrumentaliziranje mita o zadovoljavanju potreba, koji svodi čovjeka na puku potrošačku mašinu, uvjerivši ga kako konzumiranje predstavlja zadovoljavanje njegovih potreba. A zapravo se radi samo o *vulgarnom* hedonizmu uvjetovanom novim načinom proizvodnje neograničene količine dobara.

Taj procesu bi bio nemoguć bez tzv. lažne tolerancije, jer je tolerancija, kao što ukazuje Pasolini, uvijek samo nominalna. Stoga je Pasolinijev prvi pedagoški zahvat usmjeren na postavljanje pitanja o mogućnostima i granicama tolerancije u modernom društvu. On objašnjava svom imaginarnom učeniku da ne poznaje

»... niti jedan zbiljski primjer tolerancije. I to zato što bi 'zbiljska tolerancija' bila kontradikcija u sebi. Činjenica da se netko 'tolerira' je isto kao da ga se 'osudi'. Tolerancija je, zapravo, rafiniraniji oblik osude. Toleriranom – uzmimo crncu (...) kaže se da je slobodan da čini što ga je volja, da ima puno pravo slijediti svoju prirodu, da to što pripada manjini ne predstavlja neku inferiornost itd. Ali njegova 'različitost' – ili bolje njegova 'krivnja što je drugačiji' ostaje ista kako pred onim koji ga tolerira, tako i pred onim koji ga osuđuje (...) Naravno – crnac može biti crnac, odnosno može slobodno živjeti vlastitu različitost – naravno – izvan fizičkog, materijalnog geta, koji mu je u vrijeme represije bio propisan. Usprkos tome mentalni oblik geta

nepobjedivo preživljava. (...) On može izaći iz toga samo pod uvjetom da prihvati kut gledanja i mentalitet onih, koji žive izvan geta, tj. kut gledanja većine.« (str. 23)

Nakon ukazivanja na inherentne granice koncepta tolerancije u modernom društvu, Pasolini postavlja pitanje napretka na sljedeći način:

»Nije točno da se *usprkos svemu* uvijek ide naprijed. Vrlo često pojedinci i društvo regrediraju, nazaduju. U tom slučaju transformacija *ne smije biti* prihvaćena: njeno 'realistično prihvaćanje' je čin utjehe, no ne zato manje pogrešan, kako bi se utješila vlastita savjest i guralo dalje. (...) Regresija i pogoršanje stanja ne smiju biti prihvaćeni: zato su indignacija i bijes, u konkretnom slučaju, duboko racionalni činovi, mada ne izgledaju tako. Treba smoći snage za totalnu kritiku (...) Tko prihvaća s rezignacijom regres i degradaciju, znači da ne voli onoga koji trpi taj regres i degradaciju, tj. ne voli ljude od krvi i mesa, koji ga okružuju.« (str. 27–28)

Evidentno je iz navedenog da je Pasolinijeva misao fundirana na humanizmu prema kojem napredak pojedinca nije stvarni napredak, ako istovremeno on nije i opći društveni napredak. Čovjek jest čovjek te se razlikuje od životinje zato što se realizira u društvu i kroz kulturu. Kroz *polis* i *ethos*. Isto je tako napredak u prihvaćanju različitih pogleda na svijet i različitih kultura, i kada su te kulture u službi razvoja, a ne kada se samo toleriraju. Svatko je utoliko autentičniji što je bliži idealu koji ima o sebi, a bitan preduvjet realizacije svakog ideala je da isti društveno prihvaćen. Čovjek ne može živjeti neotuđeno u društvu sastavljenom od indiferentnih monada.

Pasolini je pisao: sinovi su kažnjeni za grijehе roditelja. Nije krivnja novih generacija da je potrošačko društvo upravo tako, već za to što su mladi takvi, krivnja je roditelja – odnosno prethodne generacije. Suvremeno je društvo, kako je pisao Pasolini, društvo lažne tolerancije, koje proizvodi monstume. Govorio je još gore, mlade monstume, banalne sluge potrošačkog društva – koji nisu u stanju misliti drugačije!

On je dakle reakcionaran jer je optuživao novo društvo kao najgore moguće društvo, društvo koje uništava mlade – *novi način proizvodnje nije samo proizvodnja dobara, već čovječanstva!* Utoliko je kritizirao čak i mode, načine oblačenja, ponašanja (čak i frizure) mladih. Govorio je o barbarskim inicijacijama – a to je kritika *konformizma* – glavnog ideološkog oruđa nove kulture. Psiho-socijalna pretpostavka konformizma je lažna tolerancija i indiferentnost u odnosu na druge. Indiferentnost koja je prikrivena nekritičkim prihvaćanjem duha, odnosno pravila ponašanja potrošačkog doba. Konformizam je surogat stvarne društvenosti. Upravo je u kritici konformizma jasno vidljiva lekcija Gramscija, koji je još 1917. u časopisu *Budući Grad (Citta futura)* pisao: »Tko istinski živi ne može biti nego građanin (...) indiferentnost je abulija, parazitizam, kukavičluk, nije život.«⁷

Prve i najveće žrtve konformizma redovito su oni koji tek stasaju u novi život, stoga imaju ogromnu potrebu da se odrede i da nađu pravila po kojima treba živjeti: to su mladi. Konformizam potrošačkog društva guta omladinu. Pasolini je utoliko kritizirao mlade jer se upravo u njima ogleda pomanjkanje kritičkog duha. Dok je njegova osnovna pedagoška preokupacija baš buđenje tog duha. Kritika mladih išla je toliko daleko da je ukazivao kako je i pobuna u potrošačkom društvu kodificirana – stoga nije više pobuna. Biti pobunjenik

5
Karl Marx, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, u: Karl Marx i Friedrich Engels, *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb 1978., str. 603.

6
Ibid., str. 604.

7
Antonio Gramsci, »Indifferenti«, u: Antonio Gramsci, *Le opere*, Editori Riuniti, Roma 1997., str. 23.

u potrošačkom društvu lako, prema Pasoliniju, poprima oblik konformizma. Tu se radi o problematici koja je danas ponovo aktualna u onoj istoj mjeri u kojoj je to bila i davne 1968. kada je Pasolini žustro kritizirao studente. Zašto? Zato jer im je, provocirajući ih, htio ukazati na nužnost povezivanja studentske pobune s buntom potlačenih klasa i na nužnost da oni postanu nositelji i pronositelji te pobune među već tada otuđene radnike. S druge strane bio je svjestan ukoliko '68. ne uspije da se ona olako može pretvoriti u svoju suprotnost. Bit će to trijumf lažne tolerancije i pomodarskog buntovništva protkanog suštinskom indiferentnošću prema drugima.

Takav stav je i razlog zašto je pisao u poznatoj pjesmi »KPI mladima!« (»PCI ai giovani!«) da ništa neće postići ako se tuku s policajcima, već da je neprijatelj Uprava policije.

4. Lažna pobuna i destrukcija

Liberalizacija u okvirima potrošačkog društva nužno se pretvara u svoju suprotnost – postaje banalna destrukcija. Suprotstaviti se potrošačkom društvu jedino je moguće, prema Pasoliniju, kroz »suprotstavljanje zbilji u ime svega onoga što je ta zbilja brutalno uništila. Zato što je 'destrukcija', ponavljam, dominantni znak nove vlasti« (str. 83).⁸ Odnosno, najupečatljivija je karakteristika »'prve istinske velike revolucije desnice' sadržana u njenoj destruktivnosti: njena najpreča potreba je napraviti jedan svijet očišćen od 'morala' koji joj onemogućuje da se širi« (str. 81). Utoliko biti neposlušnik danas ne znači, kao nekada, biti samim time revolucionar – borac protiv klerikalizma, hipokrizije buržoazije i malograđana – danas biti neposlušnik zapravo lako može značiti biti poslušnik, znači biti onaj koji ruši sve skale vrijednosti, što je osnovna osobina nove posljednje revolucije desnice. Pasolinijev učenik, mladi Genariello, mora naučiti važnost skala moralnih vrijednosti. Da bi se nešto moglo voljeti, da bi se moglo osjećati dijelom nečega ili nekog društva, potrebno je to nešto ili nekoga i poštovati. Poštovati ljudski rad i čovjeka kao takvog.

Bitno je naglasiti da, prema Pasoliniju, iako potrošačko društvo ubija, destruirava, uništava razlike i sve svodi na vlastiti svijet, čineći da svi imaju zajednički kulturni ideal, ono ne briše ekonomske razlike, već samo one kulturne. »Buržoazacija je dio klasne borbe (...) dio 'kulturnog genocida'« (str. 175). »Vladajuća klasa, čiji je novi način proizvodnje stvorio novi oblik vlasti i utoliko nove kulture, krenula je ovih godina (...) u potpuni genocid partikularnih kultura« (str. 176). Klasna konotacija novih proletera danas je »samo čisto ekonomska, a ne više i kulturalna. Kultura subalternih⁹ klasa više (skoro) ne postoji: postoji samo ekonomija subalternih klasa« (ibid.).

Prva očita, ili bolje rečeno evidentna, posljedica tog raskoraka između ekonomskih uvjeta i kulturne situacije subalternih klasa, prema Pasoliniju, jasno je vidljiva u »okrutnoj nesretnosti ili kriminalnoj agresivnosti mladih«, odnosno u porastu kriminala među mladima. Isti je pak uvjetovan prije svega »neuravnoteženošću između kulture i ekonomskog stanja: nemogućnošću da realiziraju (osim mimetički) buržuske kulturne modele zbog stalno prisutnog siromaštva, zamaskiranog iluzornim poboljšanjem životnih uvjeta« (ibid.). Na pitanje što je pretvorilo talijanske proletere i subproletere u »malograđane izjedene od tjeskobe da budu malograđani? Što je pretvorilo 'mase' mladih u kriminoidne 'mase'« (str. 168), on odgovara: »druga industrijska revolucija, koja je u suštini u Italiji prva: potrošačko društvo je cinički uništilo jedan 'zbiljski' svijet, pretvorivši ga u totalnu nerealnost, gdje više nije moguć izbor između dobra i zla« (ibid.). Ovdje se može primijetiti kako je implicitno naznačeno pitanje sredstava putem kojih se tako nameće određeni društveni

model, pitanje koje u svom odgovoru upućuje na ono o pedagoško-propagandnim metodama kojima se potrošački kapitalizam nameće masi.

»... kapitalistička revolucija, s antropološkog kuta gledanja – po pitanju zasnivanja jedne nove ‘kulture’ – traži ljude bez veza s prošlošću (štednja i moralizam): traži da takvi ljudi žive – u odnosu na kvalitetu života, ponašanja i vrijednosti – u jednom stanju, da se tako kaže, neumjerivosti: što im omogućuje da privilegiraju, kao jedini mogući egzistencijalni čin, konzumiranje i zadovoljavanje vlastitih hedonističkih potreba.« (str. 78)

Čovjek je stoga sveden na običnu potrošačku mašinu, on je potpunome izgubio svoj

»... dignitet (koji je kakav takav ipak tradicionalno imao) i kojeg ovo degradirajuće svodenje, ponavljam, dovodi do potrebe napredovanja u smislu demistifikacije, demokratizacije i čak progressa. Ali ponovio sam već tisuću puta: radi se o demistifikaciji, demokratizaciji, progressu, koji su čisto *emfatični*. Imena, ne stvari.« (str. 79)

5. Siromaštvo kao zlo

Što je to što se dogodilo, izmijenilo u korijenu društva na kulturološkom planu? Odgovor je za Pasolinija sljedeći: u jednome trenutku zavladała je »ideja, da je siromaštvo najgore zlo na svijetu (ono čega se treba stidjeti, L. B.), a utoliko dakle kultura siromašnih klasa treba biti zamijenjena kulturom onih bogatih« (str. 12). Bitno je naglasiti da ovdje nije riječ o znanju ili edukaciji, već o kulturi kao o sklopu vrijednosti, navikama, navadama, etici – o načinu poimanja, odnosa i djelovanja u svijetu. Riječ je o kulturi prije svega u antropološkom smislu te riječi. Utoliko je pedagoška nakana Pasolinija, izražena u ovim spisima, ukazati na razliku između bogatstva i onoga što određena kultura poima kao bogatstvo.

Ono što je zavladało, prema Pasoliniju, to je ideja da je lijepa, dobra, iskrena, društveno poželjna samo kultura bogatih, odnosno kultura dominantne skupine. Pomislimo na Krležine *Gospodu Glembajevu*. Zar su Glembajevi poštene – iako su njihovi posjedi lijepi? Zar oni nisu samo obični *Mörder und Falschspieler* (ubojice i varalice) – kako piše Krleža? Još jednostavnije, zar je Krist bio bogat, zar se on borio za bogatstvo ili je pak buržoazija, nakon što je prisvojila određeni oblik kršćanstva koji je bio religija feudalne aristokracije, kako govori Pasolini u filmu *Bijes (La Rabbia, 1963.)*, u svojoj općinjenosti bogatstvom pripisala bogatstvo Bogu? Siromaštvo nije nešto što je privlačno, a još manje ugodno, ali baš zbog toga omogućava kritički odmak prema svijetu bogatih – buržujskom, malograđanskom svijetu. Ono je, *ali i ne mora biti* pretpostavka za promišljanje nekog zbiljski drugačijeg svijeta – svijeta koji ima drugu skalu vrijednosti.

Prema Pasoliniju, krivnja je očevâ što su omogućili definitivnu pobjedu potrošačkog društva koje je za njega najgori oblik fašizma. Pretpostavka tog trijumfa sadržana je u postavci koju su prihvatile prethodne generacije, imagi-

8
Pasolini se direktno poziva, kako bi potkrijepio ovu tezu, na djelo K. Marxa i F. Engelsa, *Komunistički manifest* (1848.). U tom smislu vidi: Karl Marx, Friedrich Engels, *Komunistički manifest* (1848.); Eric J. Hobsbawm, »Introduction«, u: Karl Marx, Friedrich Engels, *The Communist Manifesto. A Modern Edition*, Verso, London–New York 1998.; te članak, koji bi trebao uskoro izaći u časopisu *Filozofska istraživanja*, Luka Bogdanić »Elementi aktualnosti Manifesta«.

9
Subalteran (od lat. *sub* i *alternus*) je onaj tko je ispod na hijerarhijskoj ljestvici. Pojam ‘subalternna klasa’ Pasolini je preuzeo od A. Gramscija. Gramsci je upotrebljavao pojam kako bi izbjegao cenzuru u svojim spisanim, koje pisao dok je bio zatvoren u fašističkom zatvoru za vrijeme Mussolinijeve diktature. Utoliko je pojam izvorno ekvivalent za izraz ‘proletariat’, no ostaje otvoreno pitanje je li kasnije u samim Gramscijevim spisima on poprimio i šire značenje.

narni očevi o kojima on govori, a ta je da su u jednom trenutku »počeli vjerovati da povijest nije i ne može biti nego buržujaska povijest« (str. 12). I to zato jer se počelo vjerovati da sama kultura siromašnih klasa treba biti zamijenjena (dakle istrijebljena) kulturom vladajućih klasa. Odnosno, u jednom su trenutku bogati (buržoazija) uspjeli uvjeriti sve siromašne, kao i intelektualce, da je jedini svijet koji je lijep i koji je moguć onaj njihov – svijet vladajuće klase. I da je jedina moguća kultura ona koja je epifenomen njihovih uvjeta života.¹⁰

6. Druga kultura

Iako siromaštvo nije nikakva garancija *a priori* u borbi protiv buržoaske vizije svijeta, ono je to utoliko što je potencijalno drugo i drugačije od njega. Za Pasolinija su siromašni i siromaštvo *u sebi imali nekada taj preduvjet*, ali je s potrošačkim društvom taj preduvjet, koji je nosio u sebi radnički svijet i svijet seljaka, definitivno nestao. Utoliko je pedagoška nakana Pasolinijeve analize/kritike ukazati na mogućnost, štoviše, na nužnost postojanja druge kulture, odnosno drugog i drugačijeg svijeta.

Nov način proizvodnje »(ogromna produkcija, nepotrebnih dobara, hedonistička funkcija) proizvodi nove društvene odnose, novog čovjeka« (str. 183). Utoliko za Pasolinija, potpuno pesimistički, potrošačko društvo predstavlja »drugu definitivnu desničarsku revoluciju koja je uništila realni svijet – onemogućivši istinski izbor« (str. 51). Štoviše, u tom svijetu se sinovi buržoazije »privilegirani u realizaciji, te realizirajući (model) postavljaju kao primjeri onima, koji su ekonomski u nemogućnosti da učine isto« (ibid.). U istom kontekstu on je govorio kako treba ukinuti škole – u smislu, ukinuti ih kako više ne bi bile mjesto inicijacije malograđanskog života.

7. Odgojna sredstava i odgojne institucije

Koje je Pasolinijevo mišljenje o školstvu jasno proizlazi iz njegova opisa osnovne obrazovne institucije:

»Osnovna škola je škola inicijacije za malograđansku kvalitetu života, u njoj se uče nepotrebne stvari, glupe, lažne, moralističke u najboljim slučajevima (...) Neko znanje je dinamično samo ako podrazumijeva mogućnost vlastitoga širenja i produblivanja: naučiti malo povijesti ima smisla samo ako se projicira u budućnost mogućnost jedne zbiljske povijesne kulture. U drugim slučajevima znanja trule: rađaju se mrtva, nemajući budućnosti, i njihova je funkcija samo da sva ukupno stvore malograđanskog roba umjesto slobodnog proletera ili subproletera (tj. pripadnika druge kulture) koja ga ostavlja neoskvrjenim da eventualno shvati nove realne stvari, dok je jasno da je onaj tko je završio obaveznu školu rob vlastitog uskog kruga znanja te se skandalizira pred svakom novinom.« (str. 169)

Utoliko, koliko god to brutalno zvučalo, Pasolini kaže da je u Italiji, za ono vrijeme, za jednog radnika dovoljno svega pet razreda. On ne smatra da radnike ne treba školovati, već da je u potrošačkom društvu obećavati radniku kulturni napredak licemjerno i nepotrebno.

»Zavaravati ga napredovanjem je degradirajuće i delinkventno: prvo zato što ga čini uobraženim (...), drugo tjeskobno frustriranim, jer mu onih par stvari koje je naučio ne donose ništa osim svijesti o njegovom neznanju. Naravno doći do osmoga razreda, a ne do petog, ili bolje do petnaestoga, bio bi optimum, za mene kao i za sve, pretpostavljam.« (str. 170)

Stoga, obzirom da školu u postojećim uvjetima nije moguće reformirati, bolje ju je ukinuti, provokativno je zaključivao.

Škola je dakle izgubila svoju primarnu funkciju ostvarivanja prve socijalizacije i učenja kritičkog mišljenja. Ona više ne obrazuje jer ne uči birati, a upravo birati i jest latinsko značenje riječi ‘edukacija’ (*ex-ducere*): izvesti na put, na raskršće, prethodno pripremvši učenika da svjesno i samostalno izabere svoj put. Pored škole, pedagoški su instrumenti današnjeg društva prije svega tisak i televizija. Štoviše, radi se, prema Pasoliniju, o opasnim pedagoškim oruđima za koje ne postoji alternativa.

Utoliko je realna mogućnost samog pedagoškog djelovanja dovedena u pitanje. Problem leži u činjenici da su se u današnjem potrošačkom svijetu osnove edukacije bitno promijenile u odnosu na one koje su nekad postojale. No koje su to osnove na kojima počiva edukacija? Pasolini odgovara: to su stvari. Stvari u svojem svojstvu lingvističkih znakova su *prvi edukatori*. Obzirom da je novi način proizvodnje proizvodnja novog čovječanstva, to se prije svega očituje u novoj semantici *stvari*. Nova značenja, koje stvari poručuju, osnovni su elementi na kojima počiva oblikovanje ljudi, njihova edukacija u duhu konformizma u potrošačkom svijetu.

»Edukaciju koju dječaku daju predmeti, stvari, fizička realnost – drugim riječima edukacija dana od materijalnih fenomena o njegovom socijalnom statusu – čini dječaka tjelesno onim što će biti kroz čitav život. Ono što biva educirano, to je njegovo tijelo kao oblik duha. Društveni položaj se prepoznaje na tijelu nekog pojedinca (barem u mojem povijesnom iskustvu). Zato što je bio fizički oblikovan upravo od fizičke edukacije materije, od koje je napravljen njegov svijet.« (str. 36)

Stoga je Pasolini svjestan da su stvari s njihovim jezikom njega naučile »nešto apsolutno drugačije od onoga što stvari« uče njegovog mladog imaginarnog sugovornika. »Nije se promijenio jezik stvari (...) već su se promijenile same stvari. Radikalno su se izmijenile!« (str. 42) Iako iz navedenoga citata proizlazi primarnost materijalnih uvjeta i okoline nad duhovnim, Pasolini je u svojoj filozofiji edukacije daleko od bilo kakvog vulgarnog materijalizma i to iz sljedećih razloga. Radi se o ukazivanju nezaobilaznosti momenta *praxisa* kao jedinstva teorije i prakse. Istu pedagošku funkciju za Pasolinija kao materijalni predmeti imaju i njihove slike. Didaktički gledano, ako ne i epistemološki, slika predmeta – znak – na televiziji i filmu je stvar sama te vrši istu funkciju kao i predmet u odnosu na onoga koga poučava.

Utoliko je Pasolini govorio o pogubnosti televizije, te je pisao:

»Ogromna je važnost učenja putem televizije, jer ona ne čini drugo nego nudi jedan niz ‘primjera’ o tome kakav biti i kako se ponašati (...) istinski govor televizije je utoliko sličan govoru stvari: savršeno je pragmatičan i ne dopušta replike, alternative, otpor.« (str. 36–37)

Dok u pisaca stvari moraju postati riječi, odnosno simboli, u

»... izrazu režisera stvari ostaju stvari: ‘znakovi’ verbalnog sistema su simbolični i konvencionalni, dok su ‘znakovi’ filmskog svijeta upravo stvari same u njihovoj zbilji i materijalnosti. One postaju istina, znakovi su tako reći živući ‘znakovi’ samih sebe.« (str. 38)

Ideja o pedagoškoj važnosti jezika kao pretpostavci jedinstvene kulture, pa stoga i pitanje o didaktičkoj funkciji jezika stvari, ima svoj korijen u Gramscijevim promišljanima. Prema Gramsciju, važnost

10

Zanimljivo je primijetiti da je Pasolini već davnih sedamdesetih primijetio kako u razvijenim europskim državama narod kao masa suprotstavljena buržoaziji više ne postoji, već ga sačinjavaju emigranti. Odnosno, Pasolini je pisao: »Već odavno narod u antropološkom smislu ne postoji. Za francusku buržoaziju, narod čine Marokanci, Grci, Portugalci, ili

Tunižani. Ovi jadnici nemaju drugog izbora, osim da što prije poprime načine ponašanja francuskih buržuja.« (str. 74–75) Utoliko se može tvrditi da je on prvi uvidio današnji gorući problem »nove« Europe, problem imigracije kao i potencijalnu subalternu društvenu funkciju imigracije.

»... 'kulturalnog momenta' je i u praktičnoj aktivnosti (kolektivnoj): jer svaki povijesni čin može biti postignut od strane 'kolektivnog čovjeka', tj. pretpostavlja postizanje 'kulturno-društvenog' jedinstva, putem kojeg se mnogostruka razjedinjena htijenja s heterogenim ciljevima ujedinjuju u jedan zajednički cilj (...). Obzirom da se to događa, vidljiva je važnost općeg jezičnog pitanja, tj. kolektivnog postizanja jedinstvene kulturne 'klime'.«¹¹

Pasolini je među prvima ukazao, putem semiotike televizijsko-filmskog jezika, na potencijalno razornu pedagošku moć televizije u ostvarivanju negativne hegemonije¹² vrijednosti potrošačkog društva. Moglo bi se ustvrditi bez mnogo pretjerivanja da su upravo tu moć iskoristile i sprovele u djelo komercijalne televizije Silviya Berlusconija u Italiji, uspostavivši jedan relativno novi oblik vladavine koji su neki nazvali latinsko-grčkom kovanicom *videokracija*. Kao što je zamijetio jedan priprosti agent talijanskog televizijskog *show-businessa* u dokumentarnom filmu *Videocracy*:

»Bez televizije ti ne bi mogao ništa. Ona se nalazi u svim obiteljima. Kada se ona upali i iz kuća te vide – postaneš popularan. Svatko može postati popularan. Dovoljno je pokazati se.«

Tako je jedan mali eksperiment od prije trideset godina, početak komercijalne televizije, doveo u Italiji do kulturne revolucije, čije je prve znakove Pasolini već bio uvidio.

Kada se govori o televiziji kao glavnom sredstvu hegemoniziranja svijesti masa, mora se primijetiti da je ta njena uloga dovedena pod znak pitanja postojanjem drugog masovnog medija komunikacije – interneta. Otvoreno je pitanje hoće li internet kao demokratskije sredstvo, sredstvo koje pretpostavlja pluralizam, zamijeniti funkciju televizije.

8. O mogućnosti pedagoškog djelovanja

Obzirom na prije rečeno i obzirom na ukazivanje na dominantu, prevladavajuću ulogu stvari, ono što je novo, ono što je bitno drugačije u svijetu lažnog progressa, u svijetu potrošačkog društva, jest da su se izmijenile stvari same. Odnosno, izmijenila se sama stvarnost, stoga su se izmijenile i stvari. Zato i jedna kritička filozofija odgoja, metoda prenošenja znanja – učenje o mogućnostima drugačijeg mišljenja – kao da više nije moguća. Promjena svijeta toliko je promijenila intuiciju svijeta da je nemoguća, ili *skoro* nemoguća, generacijska komunikacija. Između edukatora, kakav je bio Pasolini, i učenika, postoji ambis koji ih dijeli, jer su ih »stvari« naučile potpuno različite stvari. Radi se o dubokoj krizi same filozofije odgoja. No treba ipak primijetiti da je Pasolini pokušao napisati jedan pedagoški traktat i vjerojatno da nije ubijen bio bi ga i dovršio. Znači li to da ipak ima nade? U svakom slučaju ostaje činjenica da je on – čovjek drugog vremena – u krizi kao pedagog. Kriza je tim veća što se »ne može educirati bez da se istovremeno ne uči« (str. 42). Ovu tezu Pasolini preuzima od Gramscija prema kojem odnos učitelja i učenika ne može biti do li aktivan odnos u kojem je »svaki učitelj učenik i svaki učenik učitelj«. ¹³

Kako kaže sam Pasolini, čovjek kulture

»... može biti ili jako naprijed ili jako nazad (ili možda obje stvari istovremeno, kao što je moj slučaj). Dakle njega treba saslušati: jer u svojoj aktualnosti, u svojoj neposrednosti, u svojoj sadašnjosti, stvarnost nema drugog jezika do li jezika stvari i ona drugačije ne može biti življena.« (str. 40)

Stvar je u tome, kako piše Pasolini, da mu njegova kultura (sa svojim estetičkim) nameće kritički odnos spram modernih stvari shvaćenih kao lingvistički znakovi. Dok kultura mladoga Genariella čini da on prihvati moderne stvari kao prirodne i da ih sluša kao apsolutne onome što ga uče. Upravo zato

nije slučajan opis imaginarnog učenika koji Pasolini daje u svom nedovršenom eseju »Genariello«. Odnosno, kako piše Pasolini:

»... prije nego što krenem dalje s tvojim opisom, jer se pitanje samo po sebi neodoljivo nameće, morao bih ti objasniti u nekoliko riječi zašto sam htio da budeš Napolitanac (...) Napolitanci za mene predstavljaju kategoriju osoba koji su mi upravo konkretno i štoviše ideološki simpatične. Oni se ovih posljednjih godina – preciznije u ovom desetljeću – nisu mnogo promijenili. Ostali su uvijek oni isti Napolitanci kakvi su bili kroz čitavu povijest. I to je za mene jako važno, iako znam da zbog toga mogu biti osumnjičen za najgore stvari sve do toga da naličim izdajniku (...), ali što se može, preferiram siromaštvo Napolitanca blagostanju talijanske republike, preferiram neznanje Napolitanca školama talijanske republike, preferiram scene, čak kada su i pomalo naturalističke, na koje se još može naići u napuljskim bassima,¹⁴ scenama koje se mogu vidjeti na televiziji talijanske republike.« (str. 16)

Iz ovoga jasno proizlazi koliko je za Pasolinija bitan odmak od potrošačkog svijeta za edukativno pedagoški pothvat prosvjećivanja i za buđenje kritike potrošačkog društva. Učenik, da bi mogao biti odgajan, mora već posjedovati određene kvalitete; da bi netko mogao prihvatiti određeno znanje/saznanje mora imati neke predispozicije. Te predispozicije nisu genetski uvjetovane, već su uvjetovane društveno i materijalno. Samo netko tko ne potječe iz malograđanskih materijalnih uvjeta (što znači netko tko je uvjetovan drugim načinom proizvodnje) može bez predrasuda prihvatiti kritičko učenje o potrošačkom društvu.

Iz navedenoga jasno proizlazi Marxov utjecaj na Pasolinija jer se ovdje ne radi o nikakvom genetskom niti ekonomskom determinizmu, već je na djelu ona postavka historijskog materijalizma prema kojoj: »Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće.«¹⁵ Poimanje Marxa je pritom posredovano gramscijevskim čitanjem Marxa¹⁶ jer je evidentno, prema Pasoliniju, da je nužno djelovati putem kulture da bi se promijenila sama kultura. Protiv lažne svijesti treba se boriti upravo na polju kulture, stvarati preduvjete za novi način proizvodnje. Takvim teorijskim stavom jasno je odbačen ekonomski determinizam. Odnosno Pasolini, ukazujući na devijacije koje nastaju na polju kulture u potrošačkom društvu te promišljajući pitanje kako se istima suprotstaviti putem kulture, izražava drugim riječima svijest o činjenici da »ljudi mijenjaju okolnosti i da sam odgajatelj mora biti odgajan«.¹⁷

11 Antonio Gramsci, *Quaderni del carcere*, vol. II, »Quaderno 10«, § 44, Einaudi, Torino 1975., str. 1331.

12 Za poimanje hegemonije upućuje se na Gramscijevu tezu: »Stav izražen u predgovoru *Kritike političke ekonomije* da ljudi postaju svjesni strukturalnih konflikata na terenu ideologija, treba shvatiti kao tezu s gnoseološkom vrijednošću, a ne čisto psihološkom i moralnom. Iz toga slijedi da i teorijsko-praktični princip hegemonije ima gnoseološku vrijednost (...) Realizacija hegemonskog aparata, utoliko što stvara novi ideološki teren, određuje reformu svijesti i metoda svijesti, te je činjenica svijesti, filozofska činjenica (...) Croceovim jezikom: kada se uspije uvesti jedan novi moral koji odgovara novoj koncepciji svijeta, na kraju se uvodi i ta koncepcija, tj. određuje se čitava jedna filozofska reforma.« A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, vol. II, »Quaderno 10«, § 12, str. 1249–1250.

13 A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, vol. II, »Quaderno 10«, § 44, str. 1331. Gramscijeva misao ima svoj trag unutar talijanske filozofije u promišljanjima o pedagogiji A. Labriole. Usp. Antonio Labriola, *La dottrina di Socrate secondo Senofonte Platone ed Aristotele* (1871.), L. Del Pane (ur.), Feltrineli, Milano 1961.

14 Talijanski 'basso', doslovno hrv. 'niski', napuljski neprevodiv lokalizam kojim se nazivaju stanovi siromaha u prizemlju na razini ceste.

15 Karl Marx, »Predgovor *Prilogu kritici političke ekonomije*«, u: K. Marx, F. Engels, *Glavni Radovi Marxa i Engelsa*, str. 700.

16 Usp. bilješku 12.

17 Karl Marx, *Teze o Feuerbachu*, u: K. Marx i F. Engels, *Glavni Radovi Marxa i Engelsa*, str. 273.

9. Umjesto zaključka

Ako je uopće moguće tražiti u Pasolinijevom djelu neki odgovor o mogućnosti kritičke filozofije odgoja, onda ga je vjerojatno moguće naći u sljedećim recima:

»Istina je, kako kaže jedan moj prijatelj iz Chie, dječak koji se sjeća izreka starijih ‘svijet je svijet dobrih, a budale u njemu uživaju’ (...) Biti dobar i uspješan je prva zapovijed potrošačke vlasti (...) uspješan da bi se bilo sretan (hedonizam potrošača). Rezultat je da je sva sreća potpuno lažna: dok se sve više širi neposredna nesretnost. (...) Izreka iz Chie kaže da je ‘svijet onih uspješnih i dobrih’, aludirajući jasno na posjedovanje, na moć. Ali tu treba dodati da osim posjedovanja svijeta od strane gospodara, postoji i posjedovanje svijeta od strane intelektualaca; i to je zbiljsko posjedovanje: kao što je uostalom i ono glupana. Radi se samo o jednoj drugoj kulturalnoj razini. Kulturno posjedovanje svijeta je ono koje omogućuje sreću. Nemoj se prepustiti pravcima nesretnosti, mrgodnoj gluposti, ozbiljnoj ignoranciji. Budi veseo.« (str. 62–63)

Drugim riječima, samo je čovjek kulture gospodar vlastite sudbine jer, shvaćajući, može na nju djelovati. Stoga treba živjeti i djelovati. Kroz djelovanje, dakle kroz borbu, jer jedino »djelovanje kvalificira« (str. 97). Čovjek jedino tako može nadvladati vrijednosti potrošačkog društva i izdignuti se iznad njega.

Treba naglasiti da po Pasoliniju takvo djelovanje može proizaći isključivo iz razumijevanja jer racionalno shvaćanje »navodi na nužnost shodnog djelovanja« (ibid.). Što znači da je moguće izdići se iznad postojećeg stanja stvari samo stvaranjem borbe, konfrontacije dva svijeta, dvije skale moralnih vrijednosti. Borba za novi svijet je, kao što kaže Pasolini na kraju filma *Bijes (La Rabbia)*, prije svega borba koja se mora voditi na duhovnom, kulturnom planu. Putem znanja treba započeti borbu, koja će ponovno staviti u središte sukoba borbu u ime *alteriteta*. »Alteriteta (ne jednostavno alternative) koji po samoj svojoj prirodi isključuje svaku mogućnost asimilacije eksploatiranih i eksploatatora.« Odnosno, radi se o tome da se povrati svijest da je

»... klasna borba do sada bila i borba za nametanje jednog drugog oblika života (citiram Wittgensteina kao potencijalnog antropologa) tj. za jedan *drugi oblik kulture*. Utoliko je istina da su klase u borbi bile – tako reći – rasno drugačije. I ustvari još uvijek jesu. U punom dobu Konzuzmizma.« (str. 190)

Luka Bogdanić

Possibility of Critique of the Consumerist Society as a Problem of Philosophy of Education

Marginalia on Pasolini

Abstract

The paper analyzes the question of whether Pasolini had sketched out in his writings a philosophy of education as a critique of the consumerist society. By linking his unfinished pedagogical essay with some of his later writings, the determination of his position towards both education itself and the consumerist society, as well as the education of young people for critical thinking is attempted. This raises the question of the limits and objectives of the emancipatory pedagogy in mass society. Furthermore, the paper seeks to explore the influence of Gramsci's thought and philosophy of praxis in Pasolini's understanding and critique of social reality.

Key words

Pier Paolo Pasolini, critique, consumerist society, pedagogy, philosophy of education